

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

Таштанова М. А.

ага илимий кызматкер

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы

Тил жана адабияты институту

**АЛТАЙ ГРАММАТИКАСЫ, КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ГРАММАТИКАЛЫК БАШАТЫ**  
(жөндөмө мүчөлөр аркылуу салыштыруу)

Таштанова М. А.

старший научный сотрудник

Институт языка и литературы

имени Ч.Айтматова НАН КР

**ГРАММАТИКА АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА, НАЧАЛО ГРАММАТИЧЕСКОГО СТРОЯ**  
**КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**  
(сравнение аффиксов падежных окончаний)

Tashtanova M. A.

Senior Researcher

Institute of Language and Literature

named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

**GRAMMAR OF THE ALTAI LANGUAGE, THE BEGINNING**  
**OF THE GRAMMATICAL STRUCTURE OF THE KYRGYZ LANGUAGE**  
(comparison of case ending affixes)

**Аннотация.** Кыргыз тили байыркы тил экендиги буга чейин факт-материалдардын негизинде аныкталып, такталып келген. Алардан алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн грамматика кыргыз тилинин грамматикасынын түзүлүшүнөн кабар берет. Анткени, биз ал эмгектен жөндөмөлөр жана алардын мүчөлөрүн караганыбызда так эле кыргыз тилинин башаты. Макалада алтай жана азыркы кыргыз тилдериндеги жөндөмө категориясы салыштыруу негизинде каралат.

**Негизги сөздөр:** жөндөмөлөр, алтай миссионерлери, грамматикалык процесс, стандарттык схема, атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

**Аннотация.** То, что кыргызский язык является древним языком, уже установлена и уточнено на основе фактических материалов. Грамматика составленная из них алтайскими миссионерами, сообщает структуру грамматики кыргызского языка. Ведь когда мы смотрим на падежи и их аффиксы то понимаем откуда зародился кыргызский язык. В статье на основе сравнение рассматривается категория падежей в алтайском и современном кыргызском языках.

**Ключевые слова:** падежи, алтайские миссионеры, грамматический процесс, стандартная схема, именительный, родительный, дательный, винительный, местный, исходный.

**Annotation.** The fact that the Kyrgyz Language is an ancient language has already been established and clarified based on factual materials. The grammar compiled from them by Altai missionaries, informs the structure of the grammar of the Kyrgyz Language. After all, when we look at the cases and their affixes, we understand where the Kyrgyz Language originated from. The article, based on comparison, examines the category of cases in Altai and modern Kyrgyz Languages.

**Key words:** cases, Altai missionaries, grammatical process, standard scheme, nominative, genitive, dative, accusative, locative, original.

Кыргыз тили башынан кандай кыйынчылыктарды өткөргөнү менен байыркы тилдердин катарында ушул күнгө чейин жашап келет. Бул тууралуу академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилинин байыркы

тил экендигин төмөнкүдөй эскертет: «Кыргыздардын жеке өзүнүн тилинин көрөңгөсүнүн башаты ошол 2000 жылдан ашык заманга созулган тарыхыбыздан башталып, негизги грамматикалык нуктары

ошондо эле курала баштап, алар негизинен сакталып, алар менен катар азыркы кебетекешпири мүнөздөй турган өздүк белгилери да улам-улам башка тектеш тилдерден обочолоно берип калыптанган болуш керек. Демек, 2000 жылга созулган тил тарыхын ийне-жибине чейин тактап, өз текчелерине жайгаштыра албасак да, алардагы: 1) окшоштуктар (жалпылыктарды) этап-этабы менен жалпысынан аныктап; 2) өздүк белгилерибизди ушул мезгилге чейин такталгандарына дагы кошумча фактылар менен толуктап; 3) сөз байлыгындагы жүздөгөн эски менен жаңылардын лексикалык катмарларын өз-өз ордуна коюп чыгууга: а) жалпы түркология илиминин негизги жетишкендиктери жана теориялык жоболору; б) кыргыз тил илиминин бардык салаалары камтылган баяндама-тарыхый изилдөөлөр жана в) сөз байлыгыбыздагы салыштырма фактылар негиз боло бермекчи» [5. 216].

Жогоруда айтылгандай кыргыз тилинин грамматикалык башаты бир канча жылдар мурда эле курала баштаган. Алардан алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн грамматиканы ала турган болсок, так эле кыргыз тилин чагылдырат. Биз төмөндө жөндөмө категориясын салыштырып карайбыз.

Жөндөмө категориясы атооч сөздөрдү бири-бири менен же башка сөздөр менен байланыштырып, айтыла турган ойду түшүндүрүү үчүн сүйлөмдүн туура уюшулушун шарттап турат. Демек, ал зат атоочко гана эмес, заттык мааниде колдонулган учурда сын атооч, сан атооч, ат атооч, кыймыл атоочко да, атоочтуктарга да тиешелүү категория болуп эсептелет. Жөндөмөлөр да тил илими өнүгүп баштагандан тарта эле өнүгүп келет. Алсак, 1869-жылы алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн алтай грамматикасында жөндөлүш жөнүндө сөз болуп, жөндөлүш жөндөмө мүчөлөрүнүн жардамы менен болот деп, алтай тилинде төмөнкүдөй жөндөмөлөр жана алардын мүчөлөрү бар экендигин жазат:

**1. Атооч жөндөмөсү.** Бул жөндөмө мүчөсүз, негизги форма деп, Г. Бётлинг якут тилинин грамматикасында бул жөндөмө белгисиз экендигин туура белгилегендигин эскертет: *ада, уул, кыс* ж. б.

**2. Илик жөндөмөсү.** Илик жөндөмөсүнүн негизги мүчөсү **нын**, сөздүн маанисине карай **дын**, **тын** болуп, мисалы: *ада-аданын*, *паш-паштын* (*баш*), *кас-кастын* (*каз*), *ту-*

*туудын* (*тоо*), *пөрү-пөрүнүн* (*бөрү*) ж. б. болуп өзгөрөрүн жазат.

**3. Табыш жөндөмөсү.** Табыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-ны**, белгилүү шартта **-ды**, **-ты** дагы ушул сыяктуу болуп өзгөрүп кете аларын *аданы*, *энени*, *пашты*, *касты*, *пөрүнү* (*бөрүнү*) деген сыяктуу мисалдар менен көрсөтөт [3. 39].

**4. Барыш жөндөмөсү.** Бул жөндөмөнүн мүчөсү **-а**, кээде бул жумшак **т** тамгасы **к** га өтүп кетерин, ал эми сөздүн аягындагы үндүү тыбыш **а (е), о (ө)** болуп өзгөрүп кетерин *адай-адайга*, *паш-пашка*, *кан-канка*, *кас-каска*, *кол-колю* ж. б. ушул сыяктуу мисалдар менен берет.

**5. Жатыш жөндөмөсү.** Жатыш жөндөмөсү **кайда?** деген суроого жооп берет. Бул жөндөмөнүн мүчөсү **-да** сөздө каткалаң үнсүздөн кийин кошулса **-та** болуп өзгөрөрүн *адада* (*атада*), *күйүде*, *кыста* (*кызда*), *колдо* деген мисалдар менен көрсөтөт.

**6. Чыгыш жөндөмөсү.** Чыгыш жөндөмөсү **кайдан?** деген суроого жооп берет. Бул жөндөмөнүн мүчөсү **-дан** (**-тан**) экендигин *ададан*, *уулдан*, *кыстан*, *күйдөндөн* деген мисалдар менен берет [3. 40].

Ошентип, алтай грамматикасында 6 жөндөмө мүчө жана жөндөлүштүн түрлөрү берилген. Алтай грамматикасында жөндөмө категориясы китептин үчүнчү бөлүмүндө да, тактап айтканда, синтаксис бөлүмүндө да берилген. Анда да ар бир жөндөмөгө токтолуп, алардын сүйлөмдө аткарган милдеттери (ар бир жөндөмө сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткараары) каралган [3. 119].

Ал эми кыргыз тил илиминде К. Тыныстанов өзүнүн “Эне тилибиз” (II китеп 1931) аттуу окуу китебинде “**жөндөмө уландылар**” деген термин менен атап, жөндөмө уландыларды төмөнкүдөй аныктама менен берет: **“ны** (баланы дегендеги), **нын** (баланын дегендеги), **да** (талаада дегендеги), **дан** (талаадан дегендеги), жана **га** (балага дегендеги) уландылар уңгу сөзгө улашып, сүйлөм ичинде жөн көрсөтүшөт. Ошондуктан буларды **жөн көрсөткүч** уландылар дейбиз. Кыскартып “**жөндөмө уландылар**” деп колдонобуз”. Ал жөндөмө уландылар бешөө деп көрсөтөт: 1) табыш уланды (**-ны**), 2) илик уланды (**-нын**), 3) жатыш уланды (**-да**), 4) чыгыш уланды (**-дан**), 5) барыш уланды (**-га**) [7. 20-35]. Ар бир уландыларга токтолуп кайсы тыбыштан кийин уландылар кандай болуп өзгөрүп келерин, ал уландыларды варианттары менен

көрсөтөт. Андан кийин “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу окуу китебинде “**жөндөмө атоочтор**” деген термин менен атап, “Баяндооч этишке айкындооч болуучу, атоочту жактын бирине таандык кылуучу жана баяндооч болуучу улама атоочторду – **жөндөмө атоочтор дейбиз.**” деп түшүндүрөт. Жөндөмө атоочторго төмөнкүдөй аныктама берет:

1. Кимди?, эмнени? деген суроолорго жооп кайтаруучу атоочту – **табыш атооч дейбиз.** Табыш атоочтун уландысы **-ны**, муну **табыш уланды** дейбиз. **-ныкы** курандынын биринчи мууну ушул табыш уланды **-ны**.

2. Кимдин?, эмненин? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – **илик атооч** дейбиз. Илик атоочтун уландысы **-нын**, муну **илик уланды** дейбиз.

3. Кимде? эмнеде? кайда? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – **жатыш атооч** дейбиз. Мунун уландысы **-да жатыш уланды** деп аталат. **-дагы** деген курандынын биринчи мууну ушул жатыш уланды **да** [6. 39].

4. Кимден? эмнеден? кайдан? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – **чыгыш атооч** дейбиз. Мунун уландысы **-дан чыгыш уланды** деп аталат.

5. Кимге? эмнеге? кайда? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – **барыш атооч** дейбиз. Мунун уландысы **-га барыш уланды** деп аталат.

Сүйлөмдө илик атооч ээни, же баяндооч болгон атоочту (баяндооч атоочту) айкындайт. Калган жөндөмөлөр баяндооч этишти айкындашат. Булардын ичинен жатыш атооч баяндоочтук милдетти да аткарат. К. Тыныстанов атооч жөндөмөсү деп аныктама берген эмес, бирок зат атоочтордун жөндөлүшүн көрсөткөндө жөндөмөлөрдү жана уландыларды берип, жөндөлө турган сөздөрдү атоочтор деп атап кетет [6. 40]. Андан кийин И. А. Батмановдун [2. 30] изилдөөсүндө “ким”, “эмне” деген суроого жооп берген сөздөр бардык атоочтордун жөндөлүшүнүн стандарттык схемасына дал келерин айтат. И. А. Батманов “Грамматика киргизского языка” (вып. II, Ф., 1940) аттуу окуу китебинде сегиз жөндөмө категориясын көрсөтөт. Аларды негизинен 3 топко бөлүп берет: 1) мүчөсүз жөндөмөлөр (безаффиксальные); 2) мүчөлүү жөндөмөлөр (аффиксальные); 3) жандоочтор менен келген жөндөмөлөр (послеложные) [1. 89] Мүчөсүз жөндөмөгө **атооч** жөндөмөсүн, мүчөлүү жөндөмөлөргө **илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш** жөндөмөлөрүн,

ал эми жандоочтор менен келген үчүнчү бөлүмүнө: **көмөктөш-байланыштыргыч** (творительный-соединительный) жөндөмөсүн “менен” жандоочу, жана **жай** (повествовательный) жөндөмөсүн “тууралуу” же “жөнүндө” деген жандоочтор менен келерин көрсөтөт. Ал эми бир канча түрк тилдеринде грамматикалашуу процессинде “менен” жана “билен” жандоочу кирген. Кыргыз тилинде бул процесс келе элек, ошондуктан “менен”, “тууралуу”, “жөнүндө” жандоочтору бизде өзгөчө жөндөмө категориясы катары каралбай тургандыгын Х. Карасаев [4. 12] өзүнүн изилдөөсүндө белгилейт. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде жөндөлүш системасында 6 гана жөндөмө кыргыз тилинин мыйзам ченемине дал келерин айтат. Андан кийин да бир топ морфолог, грамматисттер К. Бакеев жана Ү. Бактыбаев, Д. Исаев, С. Кудайбергенов жана К. Дыйканов ж. б. ушул сыяктуу тилчи-илимпоздор тарабынан түзүлгөн окуу китептеринде жана азыркы учурда түзүлгөн окуу китептеринде да ошол алты жөндөмө категориясынын аныктамаларына толуктоолор, тактоолор болгону менен алардын мүчөлөрү (варианттары менен) дал ошол 1869-жылы түзүлгөн алтай грамматикасындагыдай берилип келет.

Жыйынтыктап айтканда, зат атоочко же заттык мааниде колдонулган учурда башка атооч сөздөргө да тиешелүү болгон жөндөмө категориясына мурдатан эле окумуштуулардын кызыгуусу артып келген. Ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө жараша жөндөмөлөрдүн саны ар кандай болгон. Бирок алтай миссионерлери тарабынан 1869-жылы чыккан эмгекте 6 жөндөмө берилип, ар бир жөндөмөнүн мүчөлөрү көрсөтүлгөн. Бул жөндөмө мүчөлөрү **-нын, -ны, -га, -да, -дан** варианттары менен кийинки окуу китептеринде же илимий изилдөөлөрдө дал ошондой эле колдонулуп келет. Бул тууралуу Б. Ө. Орузбаева да өзүнүн «Грамматика алтайского языка и киргизский язык» аттуу макаласында бул эмгек ар бир кыргыз тилинин үстөлүндө турууга тийиш экендигин жазат. Анткени бул алтай грамматикасы фонетикалык жактан да морфологиялык жактан да кыргыз тилине дал келерин айтат. Ошентип, биз кыргыз жазма тилинин башаты деп, жогорудагы берилген факты-материалдардын негизинде алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн грамматиканы айта алабыз. Анткени, анда берилген жөндөмө мүчөлөр, жөндөлүштүн типтери баары бүгүнкү кыргыз тилинин өзөгү.

**Адабияттар:**

1. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Вып. II, Ф., 1940.
2. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. - Ф., 1936.
3. Грамматика алтайского языка. - Казань, 1869.
4. Карасаев Х. Семантика падежей в киргизском языке. - Ф., 1943.
5. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тил илими, макалалар жыйнагы, II том, - Б., 2004. "Кыргыз тилинин алтай мезгили (XII-XV-кк.) мүнөздөөчү лексикалык айрым материалдар".
6. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934.
7. Тыныстанов К. Эне тилибиз. II китеп, - Ф., 1931.